

1. Archeoleg a Nodweddion Adeiledig Hanesyddol

Mae'r daflen hon yn rhoi gwybodaeth am archeoleg a hanes mynwentydd eglwysi a safleoedd claddu a'u nodweddion o wneuthuriad dyn, gyda chanllawiau ar gofnodi.

Archeoleg o dan y ddaear

Mewn termau archeolegol, gall mynwentydd eglwysi a thiroedd claddu gynnwys tystiolaeth sydd wedi'i chladdu o ddefnydd cynharach o'r safle gan ddyn. Mae gan rai safleoedd darddiad cyn-Cristnogaeth ac, o'r herwydd, mae'r parhad yn y defnydd ohonynt yn gallu bod wedi para am ganrifoedd lawer. Efallai fod gweddillion strwythurau, terfynau a nodweddion eraill wedi'u claddu ynddynt, a all daflu goleuni ar hanes a datblygiad adeilad yr eglwys. Gall claddfeydd hanesyddol ddarparu gwybodaeth am arferion claddu yn y gorffennol a datgelu gwybodaeth am ddeiet, afiechydon ac agweddau eraill ar fywyd dyn. Nid oes posib cael gafael ar wybodaeth o'r fath fel rheol, oherwydd yr anawsterau gyda chynnal sesiynau tyllu archeolegol mewn mynwentydd eglwysi a safleoedd claddu, ond nid oes angen tarfu ar y tir gyda mathau eraill o dystiolaeth.

Archeoleg uwch ben y ddaear

Mae mynwentydd eglwysi'n cynnwys daearwaith gweladwy yn aml, fel terfynau segur sy'n marcio graddfa'r tir claddu gynt. Gall hyd yn oed siâp y safle gynnig awgrym; credir fod cynllun cylch yn fras yn dynodi tarddiad cynnar neu cyn-Cristnogaeth. Dim ond rhan o'r darlun yw archeoleg. Yn aml iawn mae mynwentydd eglwysi a safleoedd claddu'n cynnwys adeiladau a strwythurau pwysig (nid dim ond yr eglwys ei hun), sy'n nodweddion diddorol eu hunain ac yn dangos y newid mewn chwaeth, ffasiwn neu dechnoleg mewn ffordd amlwg iawn.

Yn wahanol i'r adeiladau, pur anaml mae mynwentydd wedi'u gwarchod drwy fod yn rhestredig a gallant ddiodef o bwysau pydredd naturiol, llystyfiant gwyllt a fandaliaeth. Maent angen ac yn haeddu gofal, nid yn unig oherwydd eu diddordeb hanesyddol, ond hefyd am fod hanes yn rhoi i ni ymdeimlad o amser a lle.

Arolygon

Os oes gan eich mynwent neu eich tir claddu

nodweddion anarferol, gallai arolwg archeolegol heb gloddio fod yn ymarfer gwerth chweil. Gall arolwg ddatgelu trysorau nad oes neb wedi sylwi arnynt o'r blaen, fel eitemau sydd wedi'u hanner gladdu yn y ddaear. Hefyd, mae arolwg yn darparu gwybodaeth am hen derfynau, hen adeiladau, oedran pob rhan o'r safle'n fras a dyddiad y nodweddion yn fras, fel croesau pregethu. Gellid cloddio'n archeolegol mewn mynwent os, er enghraifft, yw gwaith draenio o dan y ddaear yn hanfodol. Mae hyn yn ddud ac, fel opsiwn arall, a all fod yn ddigonol, gellid cynnal briff 'gwylio', i archeolegydd arsylwi unrhyw waith cloddio ac ysgrifennu adroddiad ar bopeth a ddarganfyddir. Mae hyn yn debygol o gael cymorth grant os bydd yn cael ei wneud ochr yn ochr â gwaith arall sy'n cael cymorth grant.

Y gyfraith

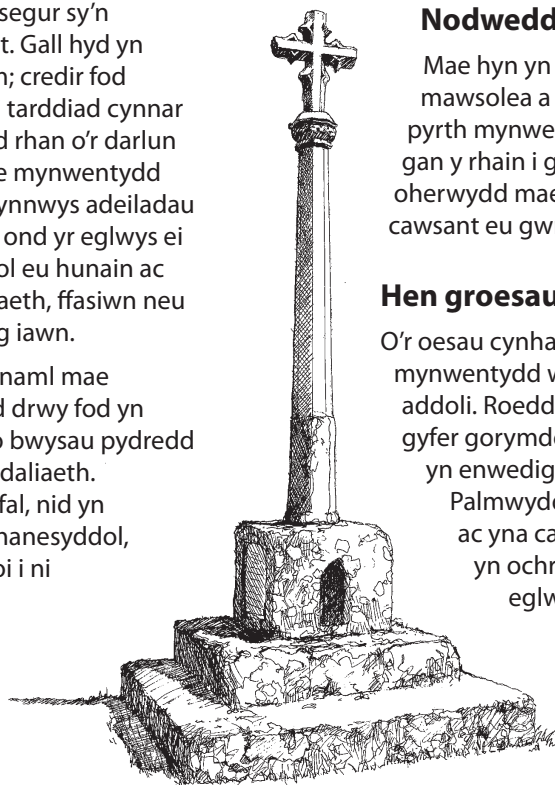
Gan fod mynwentydd eglwysi a thiroedd claddu'n safleoedd hanesyddol, mae'n anghyfreithlon cloddio ynddynt (ar wahân i agor beddau) heb wneud cais am ganiatâd, ac ni ddylid gwneud unrhyw waith cloddio ar raddfa fawr heb archeolegydd yn bresennol. Ni ddylid symud unrhyw waith carreg heb ganiatâd yn yr un modd. Cysylltwch ag adran archeoleg eich cyngor lleol neu swyddfa'r eglwys am gyngor pellach.

Nodweddion adeiledig hanesyddol

Mae hyn yn cynnwys adeiladau fel elordai a mawsolea a strwythurau eraill fel cofebau, pyrth mynwentydd a chroesau pregethu. Mae gan y rhain i gyd werth cadwriaethol posib oherwydd maent yn cynrychioli'r cyfnod pryd cawsant eu gwneud a'u gosod yn eu lle.

Hen groesau carreg

O'r oesau cynharaf, mae croesau mewn mynwentydd wedi bod yn ffocws ar gyfer addoli. Roeddent hefyd yn orsafoedd ar gyfer gorymdeithiau yn yr awyr agored, yn enwedig wrth gadw at arferion Sul y Palmwydd. Pren oedd y croesau cynharaf, ac yna carreg. Efallai eu bod wedi'u lleoli yn ochr ddeheuol heulog adeilad yr eglwys ac mae'r croesau sydd wedi goroesi, yn enwedig y rhai yn eu lleoliad gwreiddiol neu'n agos at y lleoliad hwnnw, yn haeddu cael eu gwarchod. Mae llawer

1. Archeoleg a Nodweddion Adeiledig Hanesyddol

ohonynt yn Gofadeiladau Hynafol Rhestredig. Tynnwyd pennau rhai o'r hen groesau hyn yn ystod y Diwygiad a chawsant eu newid weithiau am ddeialau haul. Gall y rhai hen iawn fod yn fonolithau, sef paladr o garreg wedi'i osod yn uniongyrchol yn y ddaear yn aml, heb sylfaen. Mae gan y ffurfiau mwyaf cyffredin stepiau yn y gwaelod a chawsant eu codi yn ystod y cyfnod canoloesol hyd at y Diwygiad.

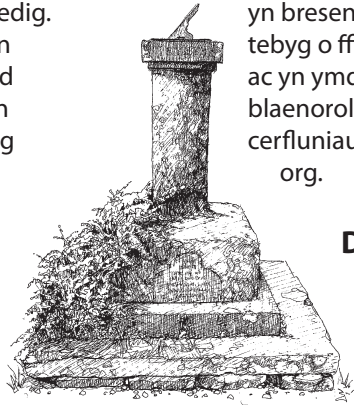
Pyrth Mynwentydd

Mae'r gair yn y Saesneg, lychgate, yn tarddu o'r hen air Lic sy'n golygu corff marw. Yn y gorffennol, roedd y corff yn cael ei gludo at y porth a'i osod ar garreg arch neu elor, ble'r oedd yr offeiriad yn cynnal rhan gyntaf y gwasanaeth angladdol.

Gwelir pyrth wrth fynd i mewn i fynwentydd ac weithiau yn yr allanfa hefyd. Daethant yn boblogaidd yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg a chawsant eu hadeiladu yn null y gwaith coed canoloesol, i gofio person lleol yn aml, neu ddigwyddiad arbennig neu fel cofeb ryfel.

Cerfiadau ar waliau

Gall tu allan eglwys gynnwys amrywiaeth o waith carreg diddorol wedi'i gerfio; parapetau, pinaclau, pistyllod bargod a grotesgau. Efallai fod Sheela Na Gig

yn bresennol hyd yn oed, sef cerfio erotig yn ôl pob tebyg o ffigwr benywaidd. Mae'r rhain yn hen yn aml ac yn ymddangos fel pe baent wedi dod o adeilad blaenorol, hŷn. I gael rhagor o wybodaeth am y cerfluniau rhyfeddol hyn, ewch i www.sheelanagig.org.

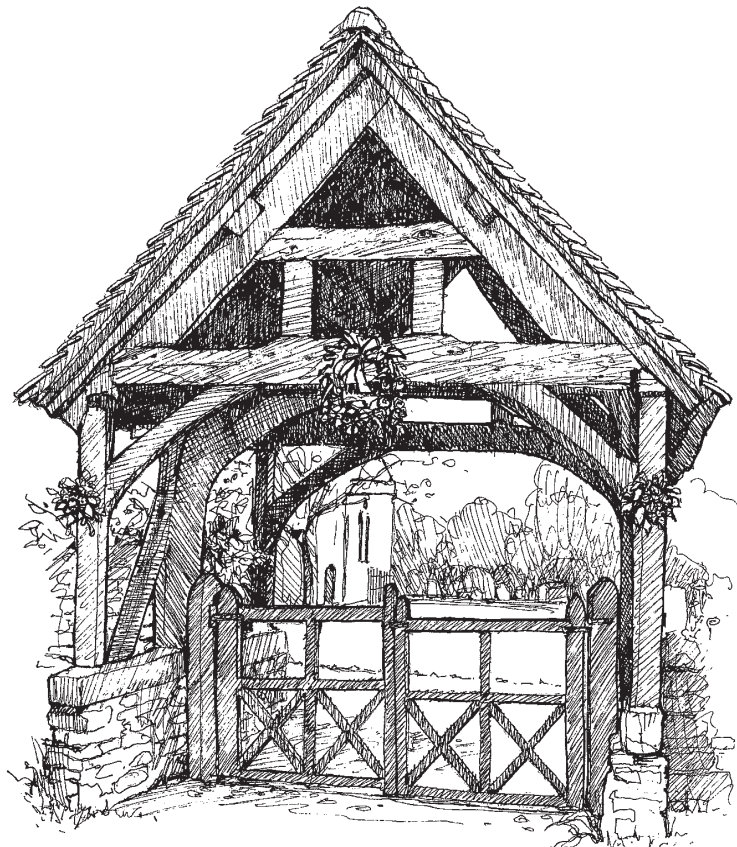
Deialau Haul

Efallai fod hen ddeialau haul sy'n sefyll ar eu pen eu hunain yn bresennol, neu ddeialau torfol ar wal yr eglwys. Er nad ydynt o ddefnydd yn awr ar gyfer cadw amser, mae iddynt ddiddordeb o ran cynllun gwyddonol, adeiladwaith a chadwraeth deialau haul. Mae Cymdeithas Deialau Haul Prydain yn cofnodi deialau haul Prydeinig ac yn cynghori ynghylch eu hadfer.

Mae deialau torfol (deialau crafiad) yn ddeialau canoloesol (tua 1100 - 1600) sydd i'w canfod ar waliau deheuol eglwysi. Maent yn cynnwys cyfres o linellau rheiddiol sydd wedi'u cerfio ar y gwaith carreg, gyda darn o bren neu beg haearn yn y canol, a fyddai'n taflu cysgod ac yn dweud amser yr offeren.

Cofebau a chofadeiladau

Mae cofadeiladau mynwentydd yng ngolwg y cyhoedd. Gall llawer o bobl eu gwerthfawrogi a gall hyn helpu i gyfyngu ar fandaliaeth ac annog cefnogaeth gan deuluoedd a chymunedau er mwyn

1. Archeoleg a Nodweddion Adeiledig Hanesyddol

gofalu amdanynt.

Mae cofebau a chofadeiladau'n hynod gyfoethog eu hanes ac yn dangos gwybodaeth am bynciau sy'n amrywio o dechnoleg chwarelu am gerrig a'u torri, i ffasiwn mewn pensaerniaeth a barddoniaeth.

Ceir amrywiaeth enfawr o gofebau, o gerrig beddau syml i strwythurau ecsentrig, crand a hynod addurnol. Ychydig iawn o gofebau cynnar iawn, fel caeadau arch carreg garw, yr eirch eu hunain a rhai beddrodau cynnar, sy'n bodoli o hyd. Mae'r rhan fwyaf o'r cofebau rydyn ni'n eu gweld heddiw'n dyddio o'r 17eg ganrif ymlaen; amser pryd gallai'r llai cyfoethog yn ogystal â'r pwerus godi cofeb ag arni arysgrif. Gadewai seiri maen eu hôl, ac mae i'w gweld o hyd ar rai hen gerrig.

Gall cofebau fod yn garreg fedd fertigol neu lorweddol, beddrodau cist neu feddrodau bwrdd. Hefyd ceir mathau crand, mwy anarferol, fel cerfluniau a mawsolea, sy'n adeiladau wedi creu fel cofadeiladau ac yn amgáu'r siambr gladdu. Yn hanesyddol, roeddent ac

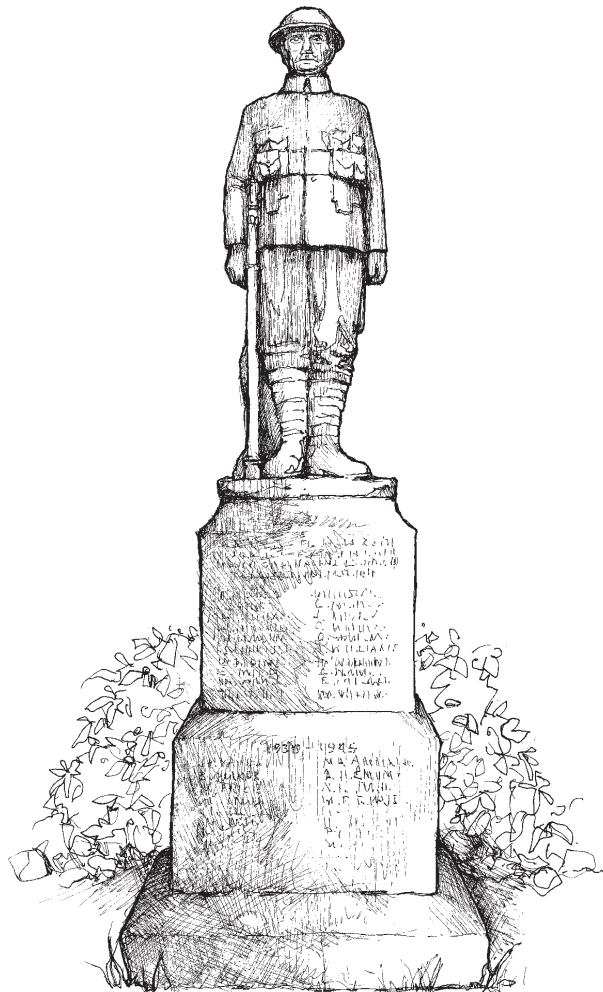
maent o hyd yn adeiladau mawr a thrawiadol i berson o bwysigrwydd. Mae cerrig beddau'r 18fed ganrif a dechrau'r 19eg ganrif yn enwog am eu llythrennau hardd.

Mae daeareg y cofebau'n ddiddorol (edrychwch ar daflen C3, Daeareg y Cerrig). Mae'r symbolau sydd wedi'u cerfio ar y cofebau'n faes astudio pellach. Gelwir yr astudiaeth hon yn symboleog.

Cofebau rhyfel

Mae cofeb rhyfel yn cael ei chodi fel rheol gan gymunedau neu grwpiau lleol i goffau'r bobl hynny sydd wedi bod mewn rhyfel neu wedi'u heffeithio gan ryfel neu frwydro. Mae llawer ohonynt yn bwysig am eu treftadaeth bensaernïol ac artistig, ac yn rhestredig; mae cofebau newydd yn parhau i gael eu codi. Mae'r Ymddiriedolaeth ar gyfer Cofebau Rhyfel yn gweithio i warchod a chadw cofebau rhyfel yn y DU.

1. Archeoleg a Nodweddion Adeiledig Hanesyddol

Cysylltiadau defnyddiol

Cymdeithas Deialau Haul Prydain, www.sundialsoc.org.uk

Eglwys Loegr, ChurchCare, www.churchcare.co.uk

Yr Eglwys yng Nghymru, www.churchinwales.org.uk/heritage

Yr Ymddiriedolaeth ar gyfer Cadwraeth Eglwysi, www.visitchurches.org.uk

Cyngor Archeoleg Prydain, www.archaeologyuk.org

Ffederasiwn y Cymdeithasau Hanes Teulu, www.ffhs.org.uk

Gwasanaethau archeolegol awdurdodau lleol

Y Ganolfan Marwolaeth Naturiol, www.naturaldeath.org.uk

Yr Ymddiriedolaeth ar gyfer Cofebau Rhyfel, www.warcofebau.org

Asiantaethau statudol y llywodraeth:

Cadw, www.cadw.wales.gov.uk

Historic England, www.historicengland.org.uk

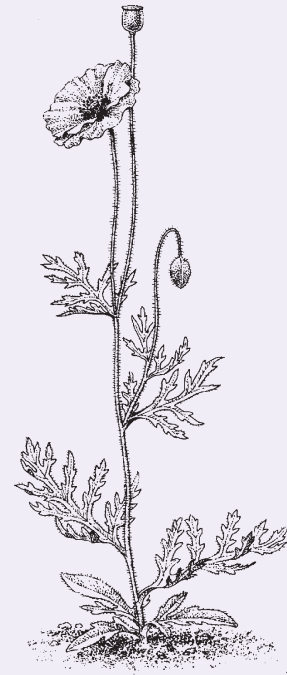
Historic Scotland, www.historic-scotland.gov.uk

Asiantaeth yr Amgylchedd Gogledd Iwerddon, www.doeni.gov.uk

Darllen defnyddiol

English Churchyard Memorials - Frederick Burgess

Understanding Scottish Graveyards - Betty Willsher

Pabi